

шов, М.И. Лукьянов // Психофизиологическая наука и образование. – М. : Наука, 1998. - №2. – С.10-14.

4. Бодалев А.А. Общая психодиагностика /А.А.Бодалев, В.В.Столин. – СПб: Речь, 2003. – С. 346-403.

5. Климов Е.А. Образ мира в разнотипных профессиях /Е.А.Климов. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – 223 с.

6. Кон И.С. В поисках себя /И.С.Кон. – М. : Педагогика, 1984. – 336с.

7. Салихова Н.Р. Ценностно-смысловая регуляция жизнедеятельности субъекта: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук: 19.00.01. : общая психология, психология личности, история психологии./ Салихова Н.Р. – Казань, 2011. – 50 с.

КАТЕГОРИЯ СМISЛУ У ФІЛОСОФСЬКІЙ ТА ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

УДК: 378+37.015.3+128.028.7

Варе І. С.

У статті виокремлено основні поняття та етапи досліджень проблеми смислу, основні критерії поняття «смысл». На основі порівняльного аналізу у філософській та психологічній літературі розглядаються теоретико-методологічні основи досліджень категорії смислу.

Ключові слова: смысл, смысловая сфера, смысл життя, смысложиттєві орієнтації.

КАТЕГОРИЯ СМЫСЛА В ФИЛОСОФСКОЙ И ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

И. С. Варе

В статье выделены основные понятия и этапы изучения проблемы смысла, определены основные критерии понятия «смысл». На основе сравнительного анализа данных в философской и психологической литературе рассматриваются теоретико-методологические основы исследования категории смысла.

Ключевые слова: смысл, смысловая сфера, смысл жизни, смысложизненные ориентации.

CATEGORY OF MEANING IN PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL LITERATURE

I. S. Vare

The article reviews the basic concepts and stages of studying problems of meaning, the basic criteria for the concept of «meaning». Theoretical and methodological basis of the research categories of meaning are overviewed basing on a comparative analysis of the philosophical and psychological literature discusses.

Keywords: meaning, sense sphere, the meaning of life, meaning of life orientation.

Постановка проблеми. Поняття смислу традиційно розглядається в психології у зв'язку з уявленнями про життя людини, її особистості, свідомості, діяльності. Кожен з психологічних і філософських напрямів вкладають у нього своє розуміння. Звісно, методологічні положення щодо категорії смислу впливають на відповідні теоретичні уявлення, які у свою чергу визначають психологічні підходи до розуміння особистості.

Більшість вітчизняних і зарубіжних дослідників проблеми смислу відзначають той факт, що людині властива наявність не одного, а цілого ряду різних смислів. У понятті смислу зазвичай виокремлюють такі ознаки, як ідеальний зміст, ідея, сутність, призначення, кінцева мета (цінність) чого-небудь (наприклад, смисл життя, смисл історії тощо), цілісний зміст будь-якого висловлювання [4].

Поняття смислу трактується також як: 1) суть, головне, основний зміст явища, повідомлення, поведінки; 2) особистісна значущість тих чи інших явищ, повідомлень або дій, їх приналежність до інтересів, потреб і життєвого контексту людини [2].

Теоретичний аналіз проблеми. Поняття смислу є міждисциплінарним і, як правило, використовується разом з поняттям значення. У лінгвістиці, логіці і теорії пізнання поняття смислу фактично синонімічно поняттю значення. В психології, соціології та філософській антропології воно частіше використовується з наголосом на ознаці особистісної значущості [2].

Досліджуючи структуру людської діяльності, встановлюючи об'єктивні відносини між її компонентами, О.М.Леонтьєв наголошував на розведенні понять особистісного змісту і значення. За О.М.Леонтьєвим, смисл і значення мають різні джерела. Значення засвоюються індивідом у процесі «входження» у систему здобутків людської культури і є, отже, вивідними від сукупної суспільної практики. У той же час смисли є похідними від реальних відносин конкретної особи у контексті її індивідуальної життєдіяльності.

О.М.Леонтьєв показав, що смисл створюється в результаті відображення суб'єктом відносин, що існують між ним і тим, на що його дії спрямовані, як на свій безпосередній результат. Саме відношення мотиву до мети, за О. М. Леонтьєвим, породжує особистісний смисл, де змістотворну функцію виконує мотив. «Вони (смисли) надають свідомому відображенню суб'єктивну забарвленість, яка виражає значення відображуваного для самого суб'єкта, його, як ми кажемо, особистісний смисл» [6, с. 166]. Виникаючи в діяльності, смисли стають одиницями людської свідомості, утворюючи її. У межах свідомості смисл вступає у відносини з іншими її складовими, зокрема зі значеннями, висловлюючись через останні [6].

На відміну від О.М.Леонтьєва, П.Я. Гальперін визначає зміст понять смислу та значення з використанням поняття індивідуальності. На його думку, значення характеризує річ в її відношенні до інших, а смисл — ту ж річ, але ж в її безпосередньому відношенні до індивіда. Ця думка поділяється також і О.В.Запорожцем.

Поняття смислу виступає в якості одного з ключових пояснювальних понять в психології, починаючи з 1940-х років. Було розроблено цілу низку споріднених понять до поняття смислу, наприклад, «особистісний смисл» (Л.С.Виготський, О.М.Леонтьєв), «сміслова установка» (О.В.Запорожець), «сміслові утворення» (В.К.Вілюнас, О.Є.Насіновська, Є.В.Субботський, О.Г.Ас-

молів, Б.С.Братусь та ін.), «смісловий конструкт» (В.В.Столін), «смісловий зв'язок», «сміслова диспозиція» (Д.О.Леонт'єв), «операційний смисл» (О.К.Тихомиров), «сміслотворчий мотив» (О.М.Леонт'єв), «основна життєва спрямованість» (Б.Г.Анан'єв), «приватні смислові утворення», «вербальний смисл» (В.К.Вілюнас).

У контексті системного підходу поняття смислу реалізується в таких родових складно організованих системах, як «багатовимірний світ людини» О. М.Леонт'єва, «життєві світи» Ф.Ю.Василюка, «сміслова сфера особистості» Б.С.Братуся, «сміслова реальність» Д.О.Леонт'єва, «сміслова модель світу» А.Ю.Агафонов, та ін.

У структурному підході смисл проявляється в родових поняттях «динамічної системи смислових утворень» (Б.С.Братусь, О.Г.Асмолов, О.Є.Насіновська, Є.В.Субботський), «динамічної смислової системи» (Д.О. Леонт'єв), «концепція смислової динаміки» (Ф.Ю.Василюк).

Ознаки видових відмінностей смислу належать, на нашу думку, до понять: потреби (К.О.Абульханова-Славська, А.В.Брушлінський), мети (Г.В. Акопов), мотиву (О.М. Леонт'єв), цінності (С.Л.Рубінштейн, Ф.Ю. Василюк), смислових утворення (Б.В.Зейгарник, В.К.Вілюнас), смислові орієнтації (Б.С.Братусь, Д.О.Леонт'єв), смисложиттєві орієнтації (Д.О.Леонт'єв).

У вітчизняній і зарубіжній психології категорія смислу розглядається в окремих теоретичних підходах, здебільшого в контексті вивчення проблематики смислу життя або ж окремих структурних елементів життєдіяльності.

Контекстом, в якому поняття смислу увійшло в гуманітарні науки, стала проблематика феноменологічного аналізу свідомості, де, за Е.Гуссерлем, смисл є її основною одиницею. На думку Е.Гуссерля, явища, феноменологічно дані свідомості, є одиницями смисла, а не об'єктами як такими [4].

З точки зору З.Фрейда, існує певний зв'язок смислу з актуальними мотивами та історією життя людини. Він показав осмислений характер мимовільних поведінкових проявів і фантазій. А.Адлер звернув увагу на фінальні зв'язки поведінкових смислів зі смислом життя. Йому належить психологічна теорія смислу життя і його впливу на психічні процеси. Аргументована ідея щодо суб'єктивного смислу, якого набувають для людини обставини її життєдіяльності. К.-Г. Юнг відмітив фундаментальну значущість спрямованості людини на відшукання смислу свого життя. Цей процес, на його думку, є не тільки особливою задачею, але й нагальною потребою. За К.-Г. Юнгом, пошук індивідуального смислу життя має соціокультурну обумовленість, як смисл сновидінь і продуктів фантазії [3].

Згідно з екзистенційним підходом, поняття смислу в гуманітарних науках розглядається з точки зору його значущості для життя людини (див., наприклад, праці К.Ясперса, Ж.-П.Сартра, М. Хайдеггера). Застосування поняття смислу в гуманітарних науках поширено на контекст людських дій як його невербальний прояв (див. праці В.Дільтея, Е. Шпрангера, М. Вебера).

У руслі інтегративного підходу до поняття смислу постулюється вроджена потреба людини до пошуку смислу згідно із такими людськими потребами, як фізіологічні, соціальні та психологічні потреби. Знаходження смислу, за С.Мадді, забезпечується завдяки основним психологічним потребам у символізації, уяві і судженні. Пошук смислу відбувається відповідно до одного з двох

плярів розвитку особистості – конформістського і індивідуалістичного. Втрату смислу С.Мадді позначає словосполученням «екзистенціальна недуга» [3].

На відміну від поглядів на проблему смислу у розрізі ставлення особи до явищ об'єктивної дійсності і, отже, як явища свідомості, притаманному працям А.Біне та Е.Тітченера [2], підхід Л.С.Виготського та О.М.Леонтьєва дає можливість розглядати смисл як психологічне поняття у контексті аналізу явищ життя та життєдіяльності, її взаємодії із оточенням. Згідно із цією позицією, особистісний смисл виражає ставлення людини до об'єктивних явищ, що усвідомлюються нею [6, с. 181]. Для концепції Л.С.Виготського, викладеної у його праці «Мислення і мовлення», смисл трактується у семантичному сенсі, який є присутнім у вербальних формулюваннях. О.М.Леонтьєв наголошує на тому, що смисл знаходиться за межами контексту мовного мислення та взагалі свідомості у площині дорефлексивних практичних відносин суб'єкта зі світом, у площині його реальної життєдіяльності [6].

На думку Д.О.Леонтьєва (див. монографію «Психологія смислу»), смисл виступає в психології у площині підходу: 1) онтологічного-об'єктивні відносини між суб'єктом і світом. У цій площині об'єкти, явища і події дійсності, що входять до життєвого світу суб'єкта, мають для нього життєвий смисл, оскільки вони об'єктивно важливі для його життя; 2) феноменологічного – образ світу в свідомості суб'єкта, одним із компонентів якого є особистісний смисл. Особистісний смисл є формою пізнання суб'єктом його життєвих смислів, презентації їх в його свідомості; 3) діяльнісного-психологічного субстрату смислу, в якому представлені неусвідомлювані механізми внутрішньої регуляції життєдіяльності. У цій площині смислоутворюючі життєві відносини приймають форму смислових структур особистості, що створюють цілісну систему і забезпечують регуляцію життєдіяльності суб'єкта [7].

Наведене дає можливість зробити висновок про те, що смисл є результатом відношення між суб'єктом і об'єктом або явищем дійсності, яке визначається місцем об'єкта (явища) у житті суб'єкта, який виокремлює цей об'єкт в образі світу. Смисл є присутнім в особистісних структурах, які регулюють поведінку суб'єкта відносно до даного об'єкта або явища.

Д.О.Леонтьєв пропонує трирівневу схему функціонування взаємозв'язків смислових структур. Він пише: «Життєві смисли, за ними більш-менш складні системи дійсних життєвих відносин суб'єкта дані його свідомості і включені в його діяльність у перетвореній формі смислових структур, які в сукупності утворюють систему смислової регуляції життєдіяльності суб'єкта. Ця система забезпечує підпорядкування діяльності суб'єкта логіці життєвої необхідності, логіці відносин зі світом; розвиток і ускладнення смислової регуляції розширює можливості людини довільно будувати свої відносини зі світом» [7, с. 126].

До першого рівня належить особистісний зміст і смислова установка. Вони створюються структурами другого рівня – мотивом діяльності, установленими смисловими конструктами і смисловими диспозиціями особистості. На третьому рівні системи смислової регуляції знаходяться особистісні цінності, що виконують смислоутворну функцію до всіх названих структур. Смислоутворення являє собою процес поширення смислу від провідних, змістоутворних, «ядерних» смислових структур до периферійних у конкретній діяльності [7].

Д.О. Леонтьєв радить розглядати смисл за такими аспектами, як структурний, генетичний і функціональний. У руслі структурного підходу смисл проявляється в уявленні про місце особистісного смислу в структурі діяльності, свідомості й особистості, співвідношенні його з іншими психологічними утвореннями, а також уточнення визначення самого поняття. Згідно з генетичним підходом, розглядається виявлення закономірностей, факторів і детермінант породження смислу, процесів і механізмів, що лежать в основі його формування, розвитку і зміни. Функціональний підхід до розгляду смислу відтворює уявлення про місце і роль смислу в процесах свідомості і діяльності, про його вплив на перебіг діяльності та на особливості психічних процесів. Головне питання полягає у тому, щоб визначити ознаки смислу як вищої інтегруючої інстанції особистості, або як універсального механізму регуляції свідомості і діяльності [7].

У розвитку уявлень про смисл в діяльнісному підході спостерігаються такі етапи: 1) введення О.М. Леонтьєвим поняття смислу (особистісного смислу) як пояснювального поняття, його теоретична та експериментальна розробка в генетичному, структурному і функціональному аспектах; 2) введення таких споріднених понять, як смислові утворення, смислова установка, смисловий конструкт, операційний смисл тощо як показник прагнення дослідників перейти від пояснення до диференціації цього поняття; 3) виникнення таких синтетичних понять, як динамічна смислова система (О.Г.Асмолов), смислова сфера особистості (Б.С.Братусь), концепція смислової динаміки (Ф.Ю.Василюк), смислова саморегуляція (Б.В.Зейгарник, В.А.Іванніков).

Д.О.Леонтьєв сформулював ряд загальних положень діяльнісного підходу до проблеми смисла: 1) смисл породжується реальними відносинами, що зв'язують суб'єкта з об'єктивною дійсністю; 2) безпосереднім джерелом смислоутворення є потреби і мотиви особистості; 3) смисл володіє дієвістю; 4) смислові утворення не існують ізольовано, а утворюють єдину систему; 5) смисли породжуються і змінюються в діяльності, в якій тільки й реалізуються реальні життєві відносини суб'єкта [7].

Наразі проблема смислу вивчається з огляду на конкретні ситуації буття людини, цілісне розуміння яких ґрунтується на принципі взаємодії (В.В.Знаков). Актуальні трансформації особистісних структур обумовлені складною регуляцією життєдіяльності суб'єкта, що постійно змінюється. За останні 20 років були розглянуті змістовні характеристики феномена «смислу життя» (В.Е.Чудновський) та її вікові, акмеологічні, професійні, соціо-реабілітаційні аспекти (О.О.Бодальов та ін.)

Наведені міркування дозволяють зробити наступні узагальнення щодо родового поняття, яке містить найбільш загальні ознаки.

Так, на думку А.Ю. Агафонова, смислом є: а) інтенціональна сила; б) афективний стан; в) ментальне утворення; г) результат перевірки перцептивних очікувань; д) позитивний результат звірення з еталонами пам'яті. Смисл як одиниця аналізу уєуває необхідність поділу психіки людини на емоційну, вольову, пізнавальну сфери, оскільки смисл містить прагматично-дійові, семантико-мисленнєві, синтаксично-відображувальні, естетично-почуттєві ознаки. Умови для вираження смислу забезпечують психічні функції уваги та пам'яті [1].

Згідно із Д.О. Леонтьєвим, смисл належить до єдиної системи смислової реальності, в якій відображується життєвий світ людини [7].

Поняття смислу, будучи розглянутим у контексті особистості як певної системної якості людини, не тільки постає як елемент цієї системної якості, але й отримує ознаки цієї системної якості у своєму складі. Це означає, що смисл, виступаючи як системна якість, що набувається індивідом у його життєвому просторі, визначає феномен його особистості, самої людини та її життя. Система особистісних смислів лежить на перетині основних сфер функціонування особистості як психологічного органу людини. Згідно із зазначеним, її організація повинна відображати і особистісний розвиток людини, і особливості її життєдіяльності [7].

У цілому, поняття смислу є присутнім у таких фундаментальних категоріях, як свідомість, особистість, діяльність та поведінка. Завдяки використанню цього поняття свідомість постає як така, що має смисловий і системний характер (Л.С.Виготський), особистість – як система смислових утворень (Б.С.Братусь), діяльність – як те, де «реалізуються життєві смисли» (О.М.-Леонтьєв), а поведінка – як те, що регулюється розумінням смислу і цінністю своїх дій людиною (Д.М.Узнадзе) [3].

В різних філософських концепціях і психологічних теоріях смисли поділяються на усвідомлювані і неусвідомлювані, суб'єктивні та об'єктивні, внутрішні та зовнішні, біологічні та особистісні, індивідуальні та соціальні, істинні і явні, спостережувані і приховані тощо [8].

У залежності від предмету дослідження смисли розглядаються в різних аспектах, які належать до різних сфер життєдіяльності людини – смисл реакції, дії, вчинку, діяльності, поведінки, життя, існування. Відмітимо, що смисл як такий є відтворенням сутності об'єктів, життєвого завдання, мети. Отже, смисл має бути схарактеризованим як смисл чогось (подія, ситуація тощо). Таке розуміння поняття смислу детерміновано тим, що з одного боку він є наслідком впливу зовнішнього середовища на особу, а з другого – впливу особи на середовище, завдяки якому відбувається осмислення елементів дійсності у повному обсязі відповідно до їх об'єктивних взаємозалежностей [8].

Висновки. Згідно із викладеним, доходимо висновку про те, що «історія питання» стосовно поняття смислу має досить тривалий часовий відрізок, у межах якого висвітлювались ті чи інші його аспекти, що вказує на його складність з огляду на виокремлені в ньому ознаки. Конкретизація ознак поняття смислу залежить від вибору дослідником родового поняття при формуванні дефініції. Родове поняття є, по суті справи, апріорно вказівкою на сутність смислу з огляду на його функцію у складі цілого, яке позначається родовим поняттям. Це означає, що дослідження смислу має спиратися на відповідні парадигмальні процедури, які є засобом визначення рівневої організації системи особистісних смислів у складі свідомості, особистості, діяльності, поведінки.

Як показав порівняльний аналіз філософських і психологічних джерел поняття «смисл» є поняттям міждисциплінарним, в якому дослідники вбачають досить велику кількість аспектів та відповідних їм ознак. Практично всі дослідники цієї проблеми визначають смисл через ставлення, яке будується не на присутності певного зв'язку між реальністю та дійсністю, а на складній системі соціальних зв'язків та на ставленні особи до них. Прояви смислів у процесі життєдіяльності особи мають когнітивно-афективну детермінацію,

вони сповіщають їй про особливості взаємозв'язку між особою та світом. Для того, щоб зрозуміти феномен функціонування особистості в різних життєвих ситуаціях, необхідно розглядати смисл як систему, що забезпечує функціонування самої особистості.

Література

1. Агафонов, А.Ю. Смысл как единица анализа психического / А.Ю.Агафонов // Вестник СамГУ. – 1998. – №3(9). – С. 9-14.
2. Большой психологический словарь / сост. и общ. ред. Б.Г. Мещеряков, В.П. Зинченко. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с.
3. Долженко, В.Ю. Становление категории «смысл» как проблема историко-психологического исследования: дис. ... канд. психол. наук / В. Ю. Долженко. – Барнаул, 2001. – 153 с.
4. Психология: Словарь./под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
5. Леонтьев, А.Н. Проблемы развития психики, 3-е изд. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1972. – 576 с.
6. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. 2-е изд. / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1977. – 304 с.
7. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А.Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
8. Серый А. В. Система личностных смыслов: структура, функции, динамика / А.В.Серый. – Кемерово : Кузбассвузиздат, 2004. – 272 с.

CATEGORY OF MEANING IN PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL LITERATURE.

VARE I. S.

Abstract. *The article revisits the basic concepts and stages of studying problems of meaning, the basic criteria for the concept of «meaning.» Based on a comparative analysis of the philosophical and psychological literature discusses theoretical and methodological basis of the research categories of meaning. The phenomenon of the concept of «meaning» in psychology has traditionally been viewed in connection with the notions of life, his personality, mind, work. Each of psychological and philosophical trends invest in it your understanding. Thus, as shown by a comparative analysis of the philosophical and psychological sources of the concept of «meaning» is interdisciplinary and single point of view on the problem of meaning there. Yet, we note the identity of thought in considering the phenomenon of meaning that properties defined meaning importance, necessity, purpose and passion. In any manifestation of human life is the meaning or lack thereof. It is caused by both cognitive and affective components of the psyche acting as the relationship between the subject and the world. In order to understand the phenomenon that the functioning of the individual in different situations should be considered as a meaning system that ensures the functioning of the individual.*

Keywords: *meaning, sense sphere, the meaning of life, meaning of life orientation.*